

MƏMMƏD ARAZ – 90

Məmməd Arazın sənət dünyası və sənətkarlığı

İsa Həbibbəyli

AMEA-nın prezidenti, akademik
E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Annotasiya. Məqalədə Xalq şairi Məmməd Arazın sənət dünyasının geniş mənzərəsi canlandırılmış, zəngin yaradıcılıq imkanlarından bəhs edilmişdir.

Düşüncə lirikası, mənəviyyat ədəbiyyatı kimi qəbul edilən Məmməd Araz ədəbi mühitdə özünü yeni yaradıcılıq hadisəsi kimi təsdiq etmişdir.

Onun sənətkarlığı mifoloji qatlardan, xalq yaradıcılığından, klassik ənənələrdən qaynaqlanır və şairin ruhunda, poeziyasında yeni məzmun və çalar qazanır. Bu, Məmməd Araz poeziyasının bütün janrlarında, fikrini ifadə üçün istifadə etdiyi təsvir və ifadə vasitələrində, deyim tərzində özünü göstərir.

“Bir axşamın balladası” şeirini, “Babək qılınıcı” balladasını, müasirləri Musa Yaquba, Məmməd Aslana müraciətlə deyişmə janrında yazılmış şeirləri, “Əsgər monoloqu”, “İnsan monoloqu” və sair kimi poetik nümunələri ilə Azərbaycan poeziyasını janr baxımından zənginləşdirmişdir. Eyni zamanda, sənətkarlıqdan danışanda Məmməd Arazın süjetli lirikanın kamil nümunələrini yaratması da ayrıca qeyd edilməlidir. Hətta Məmməd Araz “Bir ömrün qonaqları” adlı çox orijinal “dram-zarafat” janrında yazılmış poetik formanı da ilk dəfə Azərbaycan şeirinə gətirmişdir.

Şairin yaradıcılığı orijinal bədii təsvir, ifadə vasitələri ilə və qafiyələrlə də zəngindir. Məmməd Araz Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli xidmətləri olan qüdrətli milli şairdir. Müstəqillik illəri yaradıcılığında bu ruh daha azad və sərbəst ifadə olunmuşdur.

Məmməd Araz poeziyasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri məqalədə nəzəri cəhətdən təhlil edilib qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Məmməd Araz, poeziya, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Azərbaycan poeziyası

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 13.11.2023; qəbul edilib – 30.11.2023

The creative world of Mammad Araz and his mastership

Isa Habibbeyli

President of ANAS, academician
E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Abstract. The article presents a wide panorama of the creative world and poetic capabilities of the national poet Mammad Araz. Having gained fame as the creator of inspired lyrics, Mammad Araz

proved himself as a new phenomenon in the literary environment. His creative skills stems from mythical layers, from folk art and classical traditions and in the poet's soul, his poetry acquires new content and shades. This is manifested in all genres of Mammad Araz's poetry in the visual means he used to express his thoughts and in the originality of the language.

Such poetic examples as "The Ballad of One Night", the ballad "Babek's Sword", poems written in the genre of conversation with an appeal to his contemporaries Musa Yaqub and Mammad Aslan, the poems "Monologue of a Soldier", "Monologue of a Man", etc. enriched the genre diversity of Azerbaijani poetry. And speaking of poetry, we should especially note the perfect creation of lyric with a plot by Mammad Araz.

He also penned a new form of Azerbaijani poetry, introduced for the first time in the original play "Guests of Life," written in the genre of "comedy-drama". The poet's creative art is also rich in the means of original artistic representation and expressive rhyming.

In Azerbaijani literature, the merits of Mammad Araz gained fame as a major national poet.

This creative spirit received even greater free expression during the years of independence.

The article theoretically analyzes and evaluates the poetic features of the creative work of Mammad Araz.

Keywords: Mammad Araz, poetry, creative features, Azerbaijani poetry

Article history: received – 13.11.2023; accepted – 30.11.2023

Giriş / Introduction

Azərbaycanın xalq şairi kimi şöhrət qazanmış Məmməd Araz (1933-2004) ilk şeirlərini nə vaxt, hansı təsirlə yazmışdır? Bu suala, hər şeydən əvvəl, şairin öz şeirlərində cavab tapmaq mümkündür. Aydın görünür ki, İkinci Cahan müharibəsi illərinin bütün uşaqları kimi Şahbuz rayonunun Nursu kəndinin balaca sakini, "axşam məktəbli, gündüz çoban" olan Məmməd İbrahimov da dərslərdə verilmiş məsələ-misallar, sual-cavablar kimi, ilk qələm təcrübələrini obrazlı şəkildə "tapşırıq dəftəri" adlandırdığı "sal daşlar üstündə" yazmalı olmuşdur. Bu, o zamanın hərbi-siyasi dövrün çətinliklərindən irəli gəlmişdir. Müharibə apararı ölkədə hər məktəbdə bir kitabın, hər sinifdə bir dəftərin olması ancaq mümkün idi. Bu mənada Çadırdəş ətəyində, Şahbulaq yaylağı ətrafındakı yazı masasına bənzəyən sal daşlar Məmməd Arazın ilk şeir dəftərinin daşlaşmış səhifələridir. Bəlkə də ilkin başlanğıcı daşla bağlı olan bu poeziyada daş motivinin sonralar əsas aparıcı mövzulardan birinə çevrilməsinin mühüm səbəblərindən biri də budur.

Əsas hissə / Main part

Daş mövzusu filosofların fikrincə, dünyanın əsasını təşkil edən dörd ünsürdən birinə – ana torpağa olan inamın ifadəsidir. Ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən isə bizcə, daş Məmməd Araz poeziyasında bütövlük, Vətənə, torpağa bağlılıq, gərəkli olmaq, əsl vətəndaşlıq mənalarını ifadə edir. Məmməd Araz həтта özünü də milli şeirimizin "daş əsgəri" hesab edir. Xalq şairi Məmməd Arazın qələmindən çıxmış və məşhur zərbi-məsələ çevrilmiş "Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı" misrası daşla Vətən və vətəndaşlıq arasında bərabərlik işarəsi qoymağa gətirib çıxarmışdır. Sözü geniş mənada Məmməd Araz özü də ana torpağın, Vətən daşlarının ilhamlı tərənnümçüsüdür. Etiraf etmək lazımdır ki, bənzərsiz ədəbi xidmətlərinə görə əbədiyyət qazanmaq mənasında o, "daş ayaqlı-daş əlli" bir insan-qaya obrazı səviyyəsinə yüksəlmişdir. İlk şeir dəftəri sal daşlar olan Məmməd Araz milli şeirimizin möhtəşəm, uca və məğrur "Vətən daşdır". Məmməd Arazın şeir dünyası sanki poeziyamızın "daş zəmisidir". Təsadüfi deyildir ki, şairin kitablarından

biri də “Daş harayı” (1992) adlanır. Ədəbiyyatımızda “Vətən qayaları, Vətən daşları” şeirlər silsiləsini də Məmməd Araz yaratmışdır. Məmməd Araz şeirindəki Dağ və Qaya mövzusunda yazılmış çoxsaylı şeirlər də onun daş haqqındakı poetik düşüncələrindən doğulmuşdur. Məmməd Araz məxsus “İnsan – qayalar”, “Şair, qayalara, dağlara söykən”, “Əlvida, dağlar” şeirləri Azərbaycan poeziyasında həmin mövzuda meydana çıxmış ən yaxşı şeirlər sırasında şah əsərlər olaraq dağ kimi əzəmətlə durur.

Məmməd Araz şeirinin əsas ilham qaynaqlarından biri də Xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığı olmuşdur. Ümumiyyətlə, XX əsrin 30-60-cı illər poeziyasının əksər nümayəndələrinin şeirləri Səməd Vurğunun poetik rübabı üstündə köklənmişdir. Məmməd Araz da hələ təhsil aldığı kənddə məktəbli ikən Səməd Vurğunun şeirlərini həvəslə mütaliə etmiş, Bakıda, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun coğrafiya fakültəsində oxuyarkən tələbələrə görüşə gələn xalq şairi ilə şəxsən tanış olmaq imkanı qazanmışdır. Hətta onun ilk mətbu əsəri olan “Yanın, işıqlarım” şeiri də həmin görüşün iştirakçılarının – Səməd Vurğun və Əli Vəliyevin sınağından çıxdıqdan sonra mətbuata yol tapmışdır. Az sonra, 1950-ci illərin ortalarında Şahbuz rayonunda müəllimlik etdiyi illərdə Səməd Vurğuna həsr olunmuş silsilə şeirlər yazması onun bu ədəbi məktəbə bağlılığını, sədaqətini aşkar şəkildə nəzərə çarpdırır. 1966-cı ildə yazılmış “Səməd Vurğunla söhbət” şeiri isə artıq təkcə ustadşagird münasibətlərinin ifadəsi deyil, xalq şairinin vəfatından keçən on il ərzində “şeirin xidmətçisi”, “yiyəsi” olmaq səlahiyyətlərini öz üzərinə götürməyə səy göstərən yetkin bir qələm sahibinin və böyük ilham daşıyıcısının müstəqil poetik düşüncələridir. Hətta bundan da on il sonra – 1976-cı ildə tamamlanmış “Qayalara yazılan səs” poemasında da o, “Vurğun bulağından” su içdiyini səmimiyyətlə etiraf etməyi özünə borc bilmişdir. Bütün bu məqamlarda Məmməd Araz təkcə “çırpısı tətikdə, odunu dəmdə” olan ata ocağının deyil, həm də Xalq şairi Səməd Vurğunun adıyla bağlı sənət ocağının odqoruyanı, keşikçisi və davamçısıdır.

Bununla belə, 1960-cı illərin ikinci yarısından etibarən Məmməd Araz özü də Səməd Vurğundan sonra şeirimizin xəritəsinin təzələşməsi zərurətindən, “şeirimizə təzə-təzə yollar” gəldiyindən bəhs etmişdir. Bu təkamül prosesi Məmməd Arazın yaradıcılığında da qabarıq şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Yəni 1930-1950-ci illərin poeziyasındakı zamanın tələblərindən doğan poetik dəbdəbə, ritorika, zahiri təntənə, parıltı, tərənnüm, ideoloji xəttə meyil kimi qəlibləşmiş ənənələrin bunu Məmməd Araz və onun mənsub olduğu ədəbi nəslin istedadlı nümayəndələrinin səyi, cəsarəti ilə sındırılmışdır. Əgər Səməd Vurğun yaşadığı dövrün sərt qanunları çərçivəsində daha çox zəfər yürüşlərini, nikbin əhvali-ruhiyyəni, quruculuq rəşadətlərini yazmağa məcbur idisə, Məmməd Araz və onun təmsil etdiyi ədəbi nəsil yeni şəraitdə insan mənəviyyatının dərinliklərini, ana Vətənin dərd-sərini, incə duyğuları, məhəbbəti və kədəri, ağrı-acıları qələmə almağa imkan tapmışdır. Bu mənada şairin “Ürəyimsiz kəlmə kəsən deyiləm” misrası tərənnüm poeziyasından düşüncə lirikasına qəti keçidi dolğun surətdə ifadə edir. Müşahidələr göstərir ki, sərt zamanın diqtə etdiyi ümumi təsvir və tərənnümdən insan mənəviyyatının kəşfinə keçid sensor-naşir, müəllif-redaktor, oxucu-yazıçı münasibətlərini əhatə edən çətin mübarizələrdən sonra baş tutmuşdur. Məmməd Arazın şeirlərindən birində həmin dilemma aşağıdakı kimi öz əksini tapmışdır:

*Qaytardı redaktor lirik şeirimi,
Qaytardı: – Zavod yox, fəhlə yox, – deyə.
Zavoddan yazdığım kiçik şeirimi,
Oxudum bu axşam qonşum fəhləyə.*

*Fəhlə də qınağa tutdu ki məni,
Bəs hanı lirika, məhəbbət hanı?
Gəl indi inandır çap eləyəni,
Gəl indi sevindir sən oxuyanı.*

Düşüncə lirikası, mənəviyyat ədəbiyyatı, lirik-psixoloji şeir və nəsr, o cümlədən Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığı belə çətin labirintlərdən keçib gəlmiş, nəhayət, ədəbi mühitdə özünü yeni yaradıcılıq hadisəsi kimi təsdiq etmişdir.

Poetik ənənədən yaradıcı şəkildə faydalanma baxımından Xalq şairi Məmməd Arazın istinad etdiyi, öyrəndiyi daha iki böyük məktəb də vardır: Məhəmməd Füzuli və Mirzə Ələkbər Sabir. Şair Füzulidən sözün məsuliyyətini dərinlən dərk etməyi, bədii sənətin qüdrətini yaşatmağı bacarmağı bir estafet kimi qəbul etmişdir. Onun hələ 1958-ci ildə ustad Füzulinin “Nə yanar kimsə mənə atəşidildən özgə, Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri” kimi şah beytinə yazdığı “Səba yeli” şeirindəki aşağıdakı səmimi etiraf söz mülkünün sultanına böyük ehtiramı, dərin məhəbbəti və əbədiyyət qazanmağı ondan öyrənməyin zərurətini qabarıq şəkildə dilə gətirir:

*Sözün sehrinə bax, qüdrətinə bax!
Bir heykələ döndüm öz yerimdə mən;
Beləcə bir misra yazaydım ancaq,
Yüz il yazacağım əsərimdə mən.*

*...Qəlbimdə bir nəğmə dil açdı yenə,
Ay ellər, bir sevda nəğməsidir o.
Açın qapıları səba yelinə,
Açın Füzulinin nəfəsidir o...*

Məmməd Araz aradan təxminən qırx ilə yaxın bir müddət keçəndən sonra yazdığı “Artıran söz qədrini” (1994) şeirində yenidən həmin mövzuya qayıtmış, bədii sözün siqləti, çəkisi, sənət yükü kimi ciddi məsələlər “ətrafında” böyük ustadla dərdləşmişdir. Ölkəmizin sərhədlərində müharibə şəraitinin, dövlət müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi qayğılarının əbədi mühitdə şair sözündən çox publisist sözünü ön mövqeyə çıxardığı bir dövrdə təsadüf edən bu şeirdə Məmməd Araz bədii “sözün qədrini artırmağa” ehtiyac yarandığı üçün sanki ustad Füzulini köməyə çağırmışdır:

*Biz artıra bilmədik sözün qədrini, ustad!
Əydik də qamış kimi sözün qəddini, ustad!
...Beş-on çır-çırpı yığdıq “söz çələngi” adında,
Əlimizlə uçurtduq sözün səddini, ustad!
Qoca kimi sızladı, uşaq kimi bağırdı,
Sözün bayramı sandıq sözün dərdini, ustad!
Sözə əhya vermədik, sözü şeypur eylədik;
Biz düzəldə bilmədik sözün qəddini, ustad!*

Belə ərzi-gileyinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatında ən çətin məqamlarda belə bədii sözün qüdrəti Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza, Sabir Rüstəmxanlı, Zəlimxan Yaqub kimi şairlərin timsalında öz gücü və enerjisini, sənət səviyyəsini qoruyub saxlaya bilmişdir. Məhəmməd Füzuli ənənələri Məmməd Araz şeirinə müdriklik və məsuliyyət bəxş etmişdir.

Mirzə Ələkbər Sabirin zəngin və ötkəm şeirləri, ən böyük insan haqları şeirnaməsi olan həmişəyaşar satirası Məmməd Araz üçün sözün geniş mənasında əvəzsiz vətəndaşlıq məktəbidir:

*“Sabir” sözü
“Səbr etmək” demək deyil.*

Sabir sözü
Ağlamaq, gülmək deyil.
Ən uzaq uçuşlara
Sabir – sürət deməkdir.
Ən çətin vuruşlara
Sabir – cürət deməkdir.

...Mən sənət dünyasında
Yeni dünya gördüm onu
Şeirimizin Magellanı,
Koperniki, Nyutonu
Gördüm onu.

Beləliklə, ustad Məhəmməd Füzulinin müdriklik və məsuliyyəti, Sabir sənətinin vətəndaşlıq cəsarəti, Səməd Vurğun şeirinin yüksək ilhamı və milliliyi özünəməxsus şəkildə Məmməd Araz poeziyasında cəmləşmiş, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşmişdir. Məmməd Araz adları çəkilən ustad sənətkarlardan yaradıcılıqla öyrənmiş, onların heç birini təkrar etməmişdir. Nəticə etibarilə millilik və müasirlik, dərin və incə lirizm, fəal vətəndaşlıq mövqeyi və bəşərilik Məmməd Araz şeirinin özünəməxsusluğunu müəyyən edir.

Xalq şairi Məmməd Arazın “qardaş qələmi” ilk növbədə öz ömrünü yazmışdır. Şairin keşməkeşli taleyi kimi şeirləri də bənzərsizdir. Poeziyada özünün poetik üslubunu yarada bilən Məmməd Arazın şeirləri həm də özündən sonrakı ədəbi nəslin mayakı olmaq funksiyasını həyata keçirir. Daha doğrusu, poetik dəbdəbə, ritorika, təntənə, zahiri əksətdirmə, ideoloji xəttə üstünlük verilməsi kimi, “sənət xəstəliklərindən” xilas olmaq vəzifələri Məmməd Araz və onun mənsub olduğu yaradıcı nəsillə əsasən başa çatmışdır. Məmməd Araz sənəti əsrin birinci yarısındakı Səməd Vurğun məktəbi ilə sonrakı dövrün şeir üslubu və ənənələri arasında çox etibarlı və möhkəm varislik körpüsüdür. Poeziyamızın bir neçə nəslə böyük sənət meydanına həmin poetik körpüdən keçərək gəlmişdir. Artıq Azərbaycan şeirində özünəməxsus ənənələri olan məxsusi bir Məmməd Araz ədəbi məktəbi də formalaşmışdır.

Məmməd Araz XX əsr Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndəsidir. Onun şeirləri və poemaları, bədii publisistikası yalnız öz yaradıcısının deyil, mənsub olduğu xalqın da tərcümeyi-halının əsas hissəsidir, orijinal əks-sədasıdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı yarım əsrdən artıq bir tarixi dövrün bədii, mənəvi tərcümeyi-halı Məmməd Araz sənətində özünün aydın və dolğun bədii əksini tapmışdır. Bu müdrik, ağır siqlətli, uzaqgörən, kövrək və ağıllı, düşünən və düşündürən poeziya mənəvi bir ədəbi-tarixi salnamədir.

Müharibədən sonrakı Azərbaycan kəndi, davadan qayıtmış kəndli kişilər, onların əsgərdən də sədaqətli olan ömür-gün yoldaşları, ana torpaq kimi halal, bulaq suyu qədər saf olan kənd uşaqları, uzaq dağların arxasından geniş üfüqlərə, daha işıqlı sabahlara dikilən böyük ümidlər Məmməd Araz poeziyasının poetik yükündə üstünlük təşkil edir. Yetmişinci illərdə təzədən canlanan şəhər də, kənd də, Azərbaycanın əkinçisi də, neftçisi də xalq şairinin əsərlərində poetik baxımdan mənalandırılmışdır. Heç bir tərəddüd etmədən demək olar ki, səksəninci illərin sonlarından başlanan milli azadlıq hərəkatını illərdən bəri hazırlayan, yetişdirən şairlərin cərgəsində Məmməd Araz ön sırada durur. Millilik və müstəqillik, azadlıq düşüncəsinin, ayıq, fəal vətəndaşlıq mövqeyinin şeirlə bənzərsiz ifadəsi Məmməd Araz sənətinin mayasını, cövhərini təşkil edir. O, sözün həqiqi mənasında böyük İstiqlal şairidir. Yaxın və uzaq tariximizlə yanaşı, bu günümüzün və hətta sabahımızın da böyük, ciddi həqiqətləri “Məmməd Araz karandaşından” göyərir:

*...Od yurdunun odasını qoru, qardaş!
Gürşad olub göydən ələn – mən bilmirəm.
Qara bələn, buza bələn – mən bilmirəm.
Harda şirləş, harda filləş – mən bilmirəm.
Mən bilmirəm: geriyə yol yoxdu, atam!
Öncül oğul dönüb geri baxmır, atam!*

*...Bu torpağın son nəfəri olsan belə,
Son dirisi, son əsgəri olsan belə,
Geri dönmə sən qələbə xəttindəsən,
Son qələbə həddindəsən, səddindəsən!*

Xalq şairi Məmməd Araz poeziyasında Vətən – ata ocağı, doğma yurd, el-oba, Kür-Araz deməkdir. İxtisasca coğrafiya müəllimi olan Məmməd Araz ədəbiyyatda bütöv Azərbaycanın ən kamil, bitkin, dolğun poetik coğrafiyasını yaratmağa nail olmuşdur. Ana vətənə və şəxsiyyətə aid olan bütövlük amilini hər iki məqamda örnək səviyyəsində bütün ucalığı ilə yaşatmağı bacarmaq Məmməd Arazın həyatda da, sənətdə də çox mühüm nailiyyətidir. Azərbaycan ədəbiyyatında Əhməd Cavaddan və Səməd Vurğundan sonra müqəddəs Azərbaycan Vətənimiz haqqında ən sanballı, yaddaqalan, ilhamlı və təsirli şeirləri Məmməd Araz yaratmışdır. Yetmişinci illərdə Azərbaycan adlı vətənimizdə Azərbaycan haqqında ən çox və geniş yayılmış şeir – “Azərbaycan – dünyam mənim” şeiri Məmməd Araza məxsus idi:

*Azərbaycan – qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan – çiçəklərin içində qaya.
Mənim könlüm bu torpağı vəsf eləyərək,
Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya.*

*Azərbaycan – mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər,
Azərbaycan – deyiləndə ayağa dur ki,
Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər.*

XX əsrin doxsanıncı illərində yenidən dövlət müstəqilliyi qazanmış Azərbaycan da sanki körpə uşaq kimi Məmməd Arazın şeirində boy atmışdır. Xalq şairi Azərbaycanı düçar edildiyi bələlərdən qorumaq, xilas etmək və yaşatmaq üçün hamıdan qabaq Azərbaycanın özünü var gücü ilə haraya və köməyə çağırmışdır. Sözüün həqiqi mənasında “Ayağa dur, Azərbaycan!” şeiri İstiqlal şairinin yeni dövrdəki qüvvətli səfərbərlik marşı kimi səslənir:

*Nə yatmısan, qoca vulkan, sənənləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, sənənləyəm!
Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik!
Səndən qeyri biz hamımız ölə billik!
...Hanı sənənin tufan yıxan, gürşad boğan
Yurda oğul oğulların?!
Qara Çoban, Dəli Domrul oğulların!
Çək sinənə – qayaları yamaq elə,
Haqq yolunu ayağına dolaq elə,
Bayrağını Xəzər boyda bayraq elə.
Ayağa dur, Azərbaycan!*

Beləliklə, hələ XX əsrin yetmişinci illərində özünü şeirimizin “Daş əsgəri” adlandıran şair ədəbiyyatımızın qaya-sərkərdələrindən birinə çevrilmişdir. Və “Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı” kimi milli yüklü sərrast poetik zərbi-məsəl də xalq şairinin özünün şəxsi və ədəbi tərcümeyi-halı ilə təsdiq olunmuşdur. Xalq şairi Məmməd Araz Azərbaycan adlı məmləkətin həm öz yerində gərəkli olan “Vətən daşı”, həm də ayıq-sayıq, milli dəyanətli, layiqli, bütöv vətəndaşıdır. Qələm dostlarından birinin – şair Musa Yaqubun ona üz tutaraq dediyi “bu dünyanın qara daşı göyerməz” – sözlərinə şairin məhz “Göyərdi” rədifli dörd-beş bəndlik şeirlə cavab verməsi də Məmməd Arazın poetik nikbinliyini ifadə etməklə bərabər, həm də onun özünün “vətən daşı”ndan – vətəndaşlığa qədər keçdiyi çətin, lakin şərəfli yolu dolğun şəkildə mənalandırır. Şair keşməkeşli, çətin, məsuliyyətli sənət və həyat yollarından ürəkdən bağlı olduğu elinə-obasına arxalanaraq, dağlara-qayalara söykənə-söykənə keçmişdir. O, belə dərin səbri, böyük dəyanəti və dözümlü də “ərköyünlər atası” olmayan “dağ əmisi”ndən öyrənmişdir. Hətta Vətən dağlarının əhatəsində arabir onun da başı üstə çaxan “ıldırımları” da şair müdrikəsinə “dağların çibini” saymışdır. Məmməd Arazın dağlara çağırışı onun Vətənə-məmləkətə milli bütövlüyə, əbədi dəyərlərə tapınmasının poetik ifadəsidir. Şairin sırf, xalis bəşəri-fəlsəfi səpkidə alıb, yüksək bədii səviyyədə təqdim etdiyi dünya mövzusu isə ilk növbədə Vətən övladlarını “gəlimli-gedimli” dünyanın bənzərsiz “ömür-gün naxışı”nın mahiyyəti ətrafında düşündürməyə yön alır:

*Bu get-gəllər bazarına dəvədi dünya,
Bu ömür-gün naxışına həvədi dünya,
Əbədiyə qəh-qəh çəkir ədəbi dünya.
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kəsin.*

Xalq şairi Məmməd Araz milli şeirdə lirik-romantik və lirik-psixoloji üslubun ən fədakar daşıyıcılarından biri idi. Səksəninci illərdən etibarən isə Azərbaycan şeirində Məmməd Arazın poetik məktəbi yaranmaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatında yetmişinci və səksəninci illər nəslə öz ilhamını həm də Məmməd Araz sənətindən almışdır. Məmməd Arazla bağlı əhvalatlardan və onun şeirlərindən təşkil olunmuş rəvayət-dastan tipli nümunələr meydana çıxmaqdadır. Şairin “Əlvida, dağlar” şeiri az qala aşıq ədəbiyyatına keçmişdir. Məmməd Araz sənəti özünün milli-xəlqi ruhu, ahəngdarlığı və müasirliyi ilə xalqın mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

Məmməd Araz – tale şairidir. Onun yaradıcılığı ilk növbədə özünüifadənin tərcümanıdır. Şairin fərdi taleyi mənsub olduğu xalqın milli tarixi taleyinin üzvi tərkib hissəsidir. Məmməd Araz öz ömrünü yaza-yaza övladı olduğu xalqın və Vətənin taleyinin də poetik tərcümanı olmuşdur. Hətta milli ədəbiyyatın taleyi, yüksəliş və çətinlikləri ədəbi proseslə ahəngdar şəkildə həm də “Məmməd Araz karandaşından” göyərir. O, haqlı olaraq, özünü şeirin taleyi üçün cavabdeh saymışdır. Ona görə də poeziya barədə proqram xarakterli tezislər irəli sürmüşdür:

*Söz gərək ox keçməz qayadan keçə,
Yoxdursa sözünün kəsəri, yazma!
Özün sevməyincə-sevilməyincə,
Özgədən məhəbbət əsəri yazma.*

Xalq şairi Məmməd Araz şeirlərini əsasən heca vəznində yazmışdır. Lakin onun sərbəst şeirləri də vardır. Poemalarında da az da olsa sərbəst şeir kimi yazılmış parçalara rast gəlmək olur. Bütövlükdə isə Məmməd Araz Azərbaycan poeziyasında heca vəznli şeir ənənələrini yaradıcılıqla

---

davam və inkişaf etdirmişdir.

Janr baxımından Məmməd Arazın yaradıcılığı zəngindir. Heca vəzninə üstünlük verdiyi üçün onun yaradıcılığında xalq-aşıq şeirindən gələn qoşma və gəraylı janrları daha geniş yer tutur. Məmməd Arazın bəzi qoşma və gəraylıları aşığı şeiri təsiri bağışlayır. “Salamat qal” qoşmasının aşığılar tərəfindən ifa edilməsi bu şeirin bədii forma və məzmun etibarilə xalq poeziyası ruhunda yazılmış mükəmməl sənət nümunəsi olduğunu göstərir.

Bundan başqa, Məmməd Araz Azərbaycan poeziyasında “Naməlum qadına məktublar” və “Bacım Gülsümə məktub” adlı şeir silsilələri yaratmışdır. Onun yaradıcılığında “Anamdan yadigar nəğmələr” adlı şeir silsiləsi də mühüm ter tutur. Məmməd Arazın “Professor Gülə məktub” şeiri geniş populyarlıq qazanmışdır. Məktub janrı Məmməd Arazın şeirdə insan qəlbinin ən incə, dərin hissələrini və həyəcanlarını poetik baxımdan mənalandırmasına, əsil lirika nümunələri yaratmasına geniş meydan açmışdır.

Bununla belə, o, həm də “Bir axşamın balladası” şeirini, “Babək qılıncı” balladasını, müasirləri Musa Yaquba, Məmməd Aslana müraciətlə deyişmə janrında yazılmış şeirləri, “Əsgər monoloqu”, “İnsan monoloqu” və sair kimi poetik nümunələri ilə Azərbaycan poeziyasını janr baxımından zənginləşdirmişdir. Eyni zamanda, sənətkarlıqdan danışanda Məmməd Arazın süjetli lirikanın kamil nümunələrini yaratması da ayrıca qeyd edilməlidir. Hətta Məmməd Araz “Bir ömrün qonaqları” adlı çox orijinal “dram-zarafat” janrında yazılmış poetik formanı da ilk dəfə Azərbaycan şeirinə gətirmişdir.

Şairin yaradıcılığı orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə və qafiyələrlə də zəngindir. Xüsusən, təbiətlə əlaqədar detallardan bənzərsiz məcazlar yaratdığı onun şeirlərinin fərqli simasını müəyyən edir. Hətta yeni qafiyələr yaratmaq baxımından da Məmməd Arazın şeirləri orijinaldır. “Köhnə qafiyələr – çaylaq daşları” şeiri Məmməd Arazın sənətə novator münasibətlərini əyani şəkildə nümayiş etdirir:

*Nə qədər çaydaşı, çaylağı ovsun?
Çay bezər - sel təzə daş gətirməsə.
Bəlkə ovçuluqdan doyar da ovçu
Hərdən torbasını boş gətirməsə.*

*Məlum qafiyələr ekiztay quzu;
Kərəsi, kürəsi, təpəli birdir.
Şığıyıb birini apardı quzğun...
Hansını?.. çobanın özü də bilmir.*

*...Gözlər torlananda, çənə əsəndə
Gəlin çaş salmayaq sözlə əsanı.
Şairlər, bu “can-can” çeynəməsindən
Canını qurtaraq “Azərbaycanın...”*

Məmməd Arazın “Vətən mənə oğul desə”, “Ayağa dur, Azərbaycan”, “Dünya sənin, dünya mənim”, “Oxuyan Təbriz”, “Dünya düzəlmir”, “Salamat qal”, “Ağlama”, “Belə dünyanın” kimi şeirləri Azərbaycan poeziyasının trendi kimi qəbul olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında poema janrı da Məmməd Arazın poemaları ilə yeni mərhələyə çatmışdır. İnsan mənəviyyatının dərin qatlarının poetik kəşfi, fəal vətəndaşlıq mövqeyi və müasirlik, milli taleyimizin əhatəli təqdimi bu poemaların ana xəttini səciyyələndirir. Məmməd Arazın “Üç oğul anası” (1957) poeması bəlkə də Azərbaycan ədəbiyyatında ilk lirik-psixoloji poemadır. Əsərdə İkinci Cahan hərbində üç oğlunu itirmiş Azərbaycan qadınının bədii obrazı

uğurla canlandırılmışdır. “Araz axır” (1960) poemasında tarixi və milli taleyimizlə bağlı zamanın sözü Məmməd Arazın təqdimatı əsasında özünün yüksək bədii-fəlsəfi əksini tapmışdır. Şairin Məmməd İbrahim imzasından Məmməd Araz təxəllüsünə keçidi də bu əsərlə bağlıdır. Çünki Araz mövzusunun qadağan olduğu illərdə Arazdan poema yazmaqla o, həm də sanki “Araz” təxəllüsünü qəbul etməyin mümkünlüyünü də sınaqdan keçirmişdir. Tədqiqatçıların doğru müşahidə etdiyi kimi “Araz axır” poeması ilə Cənub mövzusunda yazan şairlərin sırasına “Mən Araz şairiyəm” deyən Məmməd İbrahimin də səsi qoşulmuşdur” [2, s.92-93]. Şairə görə Araz böyük mənada Vətənin rəmzidir.

“Paslı qılınc” (1964) poeması sanki yazıldığı dövrün yeni tipli “Aygün”üdür. Bu əsərlə, ümumiyyətlə poema bir janr kimi uca, möhtəşəm mövzulardan adi, sadə həyati mətləblərin ifadəsi səviyyəsinə enmişdir. “Əsgər qəbri haqqında ballada” poemasında (1968) ustad Səməd Vurğunun “Avropa xatirələri” şeirləri silsiləsinin, “Qayalara yazılan səs” (1976) poemasında məşhur “Muğan” poemasının ənənələri yaxşı mənada yaradıcılıqla davam etdirilmiş, məharətlə yeni səviyyəyə çatdırılmışdır. Lakin hər iki poemada oxşarlıq sadəcə mövzu yaxınlığı ilə bağlıdır. Məmməd Araz həmin ənənəvi mövzularda tamamilə yeni mətləbləri ifadə edə bilmişdir. Məmməd Arazın “Atamın kitabı” poeması isə Azərbaycan ədəbiyyatında böyük Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərindən sonra milli birlik, Vətən təəssübkeşliyi və mənəvi ucalıq haqqında yazılmış ən kamil poetik dastandır. Bütövlükdə özünün şeir yaradıcılığı ilə yanaşı, poemaları ilə də Məmməd Araz sözün geniş mənasında “Azərbaycan dünyasının” bənzərsiz “bir dəli Məcnunu” olduğunu qəti şəkildə təsdiq etmişdir. Ədəbiyyatımız bu əsərlərlə zənginləşmiş, nəzərə çarpacaq səviyyədə irəliyə doğru boy atmışdır. Bu mənada ədəbiyyatımızda poema janrının inkişafında da Məmməd Arazın özünəməxsus xidmətləri vardır.

Xalq şairi Məmməd Arazın poemalarında lirizmin üstünlüyü nəzərə çarpır. Şair təsvir olunan vəziyyət və hadisələrin emosional səviyyəsini artırmaq, obrazların xarakterini, daxili dünyasını açmaqdan ötrü düşünülmüş lirik ricət, bədii haşiyə və daxili monoloqdan bacarıqla istifadə etmişdir. Onun poemaları lירו-epik poemalardır. “Üç oğul anası” poemasında qanlı-qadalı müharibədə üç oğlunu itirmiş Gülsənəm qarının taleyi hadisələrdən çox lirik elementlər vasitəsilə açılmışdır. Şair lirik düşüncələr hesabına bu əzabkeş ananın əzəmətli ədəbi heykəlini ucaltmışdır. Poemada anaya ehtiram yadda qalan lirik misralarla ifadə olunmuşdur:

*Bir ana ürəyi layla deyəndə,
Laylı buludlar da yerə enəydi.
Bir ana ürəyi hökm eyləyəndə,
Qranit qayalar muma dönəydi.*

Böyük Sabirə həsr olunmuş “Mən də insan oldum” (1962) poeması da sanki qüdrətli ustad qarşısında ciddi poetik hesabat kimi səslənir. Məmməd Araz düşünülmüş poetik hesabatın imkanlarından ağılla istifadə edərək o zamankı sərt rejimə baxmayaraq, örtülü vasitələrlə mənsub olduğu xalqın azadlığı və müstəqilliyi haqqındakı arzularını da mənalandıra bilmişdir:

*Yox, çörək davası deyildi davam.
Məramım, şərəfim tapdalanmasa,
İnsan ləyaqətim ayaqlanmasa,
Yüz il də yarımac, çılpaq yaşaram.
Mənə ana dilli millət gərəkdi,
Dövləti özümün dövlət gərəkdi.
Üstündə öz adım – bayraq istədim,
Məhsulu özümün – torpaq istədim.*

*Tikilən binalar – tikənin olsun.
Azad səs, azad söz, gülüş gərəkdi,
Bir sözlə, bir sözlə dönüş gərəkdi!*

Məlum olduğu kimi, poemada Məmməd Arazın arzu etdiyi dönüş keçmiş Sovet Azərbaycanında deyil, yalnız çox illər keçəndən sonra dövlət müstəqilliyi qazanmış Azərbaycanımızda gerçəkləşmişdir.

Adından görüldüyü kimi, “Əsgər qəbri haqqında ballada” poemasında lirik başlanğıc aparıcıdır. Əslində bu əsər poema-monoloqdur. “Qayalara yazılan səs” isə tam halda lirik poema formasında düşünülmüşdür. Bu əsər poemadan çox süjetli lirik şeiri xatırladır. “Qayalara yazılan səs” poemasında orijinal təbiət mənzərələri canlandırılmış, peyzaj lirikasının yaddaşlara həkk olunan nümunələri yaradılmışdır. Poema üçün proloq funksiyasını yerinə yetirən, sonrakı hadisələr üçün zəmin hazırlamağa xidmət edən “bədi müqəddimə” – burada təqdim edilən əsrarəngiz təbiət lövhəsi obrazlılığı, bənzərsizliyi, qeyri-adiliyi və yeniliyi ilə daha çox seçilir, fərdiləşir:

*Bir qayanın şiş ucuna qonmuşdu qartal –
Bir az sivri vəziyyətdə: top gülləsidək.
Elə bil ki, caynağında qayanı dartıb
Bu saatca üstümüzə hücum çəkəcək.*

*Bizə yanıq verir kimi qalxdı havaya;
Süzüb getdi hara isə arın-arxayın.
Kölgəsində çoban iti hüdü havayı,
O qartaldı – qaya məskən, qaya arxalı.*

*Sürünü də, çobanı da beləcə sanki
Bir tabloya rəsm etməyə saxlamışdılar.
Alaseyrək qara xallı bir palaz kimi
Ağ sürünü boz yamaca mıxlamışdılar.*

Bu qeyri-adi ecazkar təbiət lövhəsində sanki şair ilhamı ilə rəssam fırçası çuğlaşmışdır.

“Atamın kitabı” poemasında dastanlarda olduğu kimi, lirika ilə epik əlamətlər növbələşir. Poemadakı bir çox lirik ricət və haşiyələr müstəqil şeir təsiri bağışlayır. Şair ricətlərində xalq şeirinin layla, oxşama, holavar fomalarından bacarıqla, yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir:

*Ala öküz hərəkətim,
Arpa yeri nə bərk idi.
Göy ağladı – yer güləcək,
Dəhnə çevir, bərə gətir.*

*Yeri-yeri xışım yeri,
Yenir dağdan qışığ yeri.
Yazmaqdan heç yorulmadım,
Kağızımdı – bu şum yeri.*

XX əsrin doxsanıncı illərindən etibarən Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığında yeni mərhələ başlamışdır. Şairin bu dövrdə oxuculara təqdim edilmiş “Daş harayı” (1992), “Dünya düzəlmir” (1992), “Qayalara yazılan səs” (1994), “Yol ayrıcında söhbət” (1997) kitablarındakı

şeyrlərində lirik-fəlsəfi ovqat daha da dərinləşmiş, fədakarlığa, səfərbərliyə, vətəndaşlıq fəallığına, milli-mənəvi özünüdərkə, milli mücadiləyə, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış qüvvətlənmişdir. Yaxşı cəhətdir ki, Məmməd Arazın çağırışları ənənəvi şüarçılıq, təbliğat ruhundan uzaqdır. Şair Vətənin çətin günündə ictimai məzmunlu, səfərbərlik ruhunda şeyrlər yazarkən öz oxucusu ilə təmiz və səmimi obrazları və hikmətə-miz, müdrik poeziya dilində danışmağı bacarır. “Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil” şeyri milli lirik-fəlsəfi poeziyanın yeni mərhələdəki nailiyyətidir. “Ağlama” şeyrinə dərhal musiqi bəstələnməsi, bu poetik nümunənin mahnıya çevrilməsi lirikanın ictimai şeyrin cövhərində bulaq kimi çağladığını aydın şəkildə nümayiş etdirir. Yüksək vətəndaşlıq ruhunda yazılmış “Belə dünyanın”, “Dünya düzəlmir ki, düzəlmir, baba”, “Bu millətə nə verdik ki”, “Çeçen faciəsi”, “Bizi Vətən çağırır” şeyrləri müasir mərhələdə ciddi şeyrin yeni inkişafının əsas göstəricisidir. Bunlar həm də Məmməd Araz sənətində “Dünya sən, dünya mənim” xəttinin daha da dərinləşdiyini göstərən mühüm ədəbi faktlardır. Yeni mərhələnin şah əsəri olan “Ayağa dur, Azərbaycan” şeyri mənalı və müasir poetik oratoriya təsiri bağışlayır. “Bizi Vətən çağırır” şeyri isə Azərbaycanımızın XXI əsrin astanasındakı qüvvətli səfərbərlik himnidir:

*Bu ölüm – qan yoludur,
Ölümdən, qandan keçir.
Bir qolu da qıvrılıb
Azərbaycandan keçir.
Dövrən bizdən bac alır,
Şöhrət bizdən yan keçir.
Qılınc qap, Vətən oğlu,
Bizi Vətən çağırır!*

*Bu yolda əyilənə
“Ölüm haqdı” – deyirik.
Əbədi məzarımız
Bu torpaqdı deyirik.
Vətən göyü dəyişməz,
Göy – bayraqdı deyirik.
Qılınc qap, Vətən oğlu,
Bizi Vətən çağırır!*

Göründüyü kimi, Xalq şairi Məmməd Araz Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli xidmətləri olan qüdrətli milli şairdir. Azərbaycan xalqının tarixi taleyi, milli özünəməxsusluğu, keşməkeşli mübarizəsi, milli dirçəlişimizin bu günü və sabahı onun yaradıcılığının əsas nüvəsini təşkil edir. Vətən, millət, ana torpaq milli müstəqillik və yurd sevgisinə həsr olunmuş ən uzunömürlü və yadda qalan şeyrlərin “Məmməd Araz karandaşından” göyerməsi şairin bütün varlığı ilə Ata ocağı – Azərbaycan duyğusu üstündə köklənməsindən irəli gəlir. Və Məmməd Arazın dilindən çıxmış “Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı” kimi milli dəyərli sərrast poetik aforizm də birinci növbədə xalq şairinin özünün timsalında sınaqdan çıxmış, sonra ümummilliyə dəyərlərin meyarı kimi səslənmişdir. Məmməd Araz bütün ömür yolu ilə, qırx ildən artıq davam edən böyük sənəti ilə, həmişə Vətən səngərində keşikdə olmuşdur. Xalq şairi Məmməd Arazın vətəndaşlıq poeziyası indiki müstəqillik mərhələsində də millət və milli dövlət yolunda mübariz keşikdədir.

Yarıməsrlik çoxcəhətli və mənalı yaradıcılığı ilə Məmməd Araz bütövlükdə mənsub olduğu xalqın ürəyində, düşüncəsində məskən saldığını, əbədi yaşamaq haqqı qazandığını təsdiq etmişdir:

*...Bütün keçilməzliyi Vətən, adınla keçdim...
Haqqın var Məmməd Araz,
Haqqın var yaşamağa!*

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatı XXI əsrə bir çox görkəmli sənətkarlarımızla birlikdə həm də “şeyrimizin xan çınarı” [3] adlandırılan, “çox cavan ikən kamilləşən” [1] Xalq şairi Məmməd Arazın çiyinləri üstündə gəlmişdir. Məmməd Arazın mübariz və müdrik sənəti yaşayır və xalqımızın yeni üfüqlərə doğru inkişafına uğurla xidmət edir.

Ədəbiyyat / References

1. Hacıyev, T. Üç Məmməddən biri Araz. – Bakı: “Ulduz” jurnalı, – 1985, №1 (215).
2. Mehdiyev, H. Çağdaş poema və gerçəklik. – Bakı: Elm, – 2000.
3. Nəbiyev, B. Şeyrimizin xan çınarı. – “Millət” qəzeti, – 16 sentyabr 1999-cu il.

Творческий мир Мамеда Араза и его поэзии

Иса Габиббейли

Президент НАНА, академик

E-mail: isa.habibbeyli@science.az

Резюме. В статье представлена широкая панорама творческого мира и поэтических возможностей народного поэта Мамеда Араза. Получивший известность как создатель одухотворённой лирики, Мамед Араз утвердился новым явлением в литературной среде. Его искусство проистекает из мифических пластов, из народного творчества и классических традиций, благодаря чему поэзия поэта приобретает новое содержание духовности и новые оттенки. Это проявляется во всех жанрах поэзии Мамеда Араза в используемых им изобразительных средствах для выражения своей мысли и в своеобразии языка. Такие поэтические образцы, как написанные в жанре назире “Баллада одной ночи”, баллада “Меч Бабека”, обращённые к своим современникам Мусе Ягубу, Мамеду Аслану, стихотворения “Монолог бойца”, “Монолог человека” и др. обогатили жанровое разнообразие азербайджанской поэзии. И говоря о поэзии, следует отдельно отметить мастерское создание Мамедом Аразом лирических сюжетов. Его перу принадлежит также новая форма азербайджанской поэзии, внесённая впервые в оригинальной пьесе “Гости этой жизни”, написанной в жанре драмы-комедии. Искусство поэта богато также средствами оригинального художественного изображения, выразительной рифмовки. В азербайджанской литературе заслуги Мамеда Араза получили известность крупного национального поэта. Этот творческий дух получил ещё большее свободное и вольное воплощение в годы независимости.

В статье теоретически анализированы и оценены поэтические особенности искусства Мамеда Араза.

Ключевые слова: Мамед Араз, поэзия, творческие особенности, азербайджанская поэзия